

Τεγέαις: Ένα Χαρτογραφικό Ταξίδι στη Γη του Μύθου και της Ιστορίας

Ανδρέας Τσάτσαρης, Γρηγόριος Γρηγορακάκης

Καθηγητής ΤΕΙ Αθήνας, Εφορεία Αρχαιοτήτων Αρκαδίας.
atsats@teiath.gr

Περίληψη: Το ταξίδι ως όρος έχει τις ρίζες του στις εκστρατείες, υπό την έννοια της πορείας και της μετακίνησης στρατιωτικών σωμάτων. Η σημερινή του χρήση ωστόσο, δηλώνει τη μετακίνηση σε μακρινό προορισμό, όπου κάποιος παραμένει για ένα σημαντικό χρονικό διάστημα. Το ταξίδι όμως που περιγράφεται στην παρούσα εργασία, είναι νοητό και επιθυμεί να δηλώσει τη αξία του χάρτη για την απεικόνιση της ιστορικής και αρχαιολογικής πληροφορίας, η οποία μάλιστα τυγχάνει να είναι μέχρι στιγμής αδημοσίευτη. Το ταξίδι αυτό λοιπόν, αποτελεί μία αυθεντική και πρωτότυπη δημοσίευση αρχαιολογικών και ιστορικών στοιχείων για τη σύνταξη ενός χάρτη της Τεγέαιδας χώρας, που θεμελιώνεται στις ρήσεις των μεγάλων περιηγητών και γεωγράφων της αρχαιότητάς μας, που με επιμέλεια και απλοχεριά μας άφησαν ως παρακαταθήκη τις μαρτυρίες τους για αυτόν τον ιδιαίτερο τόπο.

Η αυθεντικότητα αυτή της πρωτογενούς ιστορικής και αρχαιολογικής πληροφορίας που μετουσιώνεται σε χαρτογραφικό αποτέλεσμα, αρμόζει ακριβώς στον Άνθρωπο, στον οποίο αφιερώνεται: Σε έναν δηλαδή άριστο και πανάξιο Δάσκαλο, που με την απαράμιλλη αισθητική του και τη δύναμη των λόγων και της γνώσης του ανέδειξε με την καινοφανή του διδασκαλία, την πεμπτουςία των χαρτών και τους ανοικτούς τους ορίζοντες.

1. Εισαγωγή

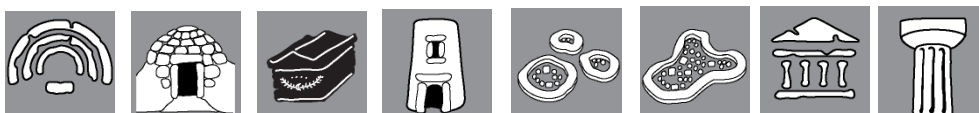
Το καλοκαίρι του 2014 άνοιξε τις πύλες του στο κοινό το Αρχαιολογικό Μουσείο Τεγέας, ένα από τα παλαιότερα μουσεία της χώρας, επανεκθέτοντας τα ευρήματα από τις κατά καιρούς ανασκαφικές δραστηριότητες στην περιοχή της Τεγέαιδος. Το πρόταγμα της επανέκθεσης αυτής που αποτελεί ταυτόχρονα και μία μεγάλη μουσειολογική καινοτομία, είναι η ενσωμάτωση της ψηφιακής τεχνολογίας, ως αναπόσπαστο κομμάτι της έκθεσης.

Στην επανέκθεση του Αρχαιολογικού Μουσείου της Τεγέας, παρουσιάζεται για πρώτη ίσως φορά στον επισκέπτη όχι καθαυτό το γεγονός, αλλά η πορεία των πραγμάτων, οι αιτιώδεις σχέσεις που οδήγησαν στην παγίωση του θεσμού εκείνου, που αποτελεί το σήμα κατατεθέν του ελληνικού τρόπου κοινωνικής οργάνωσης: της πόλεως. Η εστίαση επομένως στην οργάνωση του ανθρώπινου βίου σε κόσμο απετέλεσε το πλαίσιο μέσω του οποίου επιχειρείται η παρακίνηση του επισκέπτη να εμβαθύνει στο σύνθετο αυτό φαινόμενο με την παρουσίαση των μύθων, της

γλώσσας, της πολιτικής και στρατιωτικής ιστορίας, της τέχνης και της οικονομικής δραστηριότητας. Ταυτόχρονα δε, πέραν της αρχαιολογικής τεκμηρίωσης των παραπάνω, εισήχθη και η ανάλυση της χωρικής τους διάστασης μέσω της επιστήμης της χαρτογραφίας, ώστε να επιτευχθεί η τεκμηριωμένη διασύνδεσή τους με το γεωγραφικό χώρο της ευρύτερης περιοχής, με σκοπό την κατανόηση του «ιστορικού τόπου» των συμβάντων και την ταυτόχρονη προβολή τους στον τόπο της σημερινής εποχής. Είναι χαρακτηριστικό εξάλλου ότι η γένεση της πόλης συνδέεται με την έννοια «χώρος», είτε αυτός προσδιορίζεται ως λατρευτικός, είτε ως αστικός, αγροτικός ή επικράτεια.

Οι χάρτες έχουν τον κυρίαρχο ρόλο στην έκθεση αυτή. Η διαδικασία σύνταξής τους ακολούθησε ένα αυστηρό διάγραμμα ροής, με προτυποποίηση και διαδοχικούς ποιοτικούς ελέγχους που αφορούσαν στη μεθοδολογία κατασκευής τους, στην επαλήθευση της ιστορικής και αρχαιολογικής πληροφορίας, στην καλαιίσθητη εμφάνισή τους, στη δυνατότητα ανάδρασή τους με διαδραστικές τράπεζες και το διαδίκτυο. Το ποσοτικό τους αποτέλεσμα και η λειτουργικότητά τους τόσο ως ψηφιακά, αλλά και ως αναλογικά προϊόντα που κοσμούν με τη μορφή εποπτικού υλικού το σύνολο της έκθεσης είναι ήδη εύγλωττα στους επισκέπτες του μουσείου.

Ένας από τους εποπτικούς χάρτες με κεντρικό ρόλο στην έκθεση αυτή, είναι ο χάρτης που τιτλοφορείται, όπως ακριβώς και η παρούσα εργασία. Ο χάρτης αυτός κυριαρχεί εμβληματικά στην έκθεση –και μάλλον δικαίως– καθώς είναι ίσως ο μόνος από τα χαρτογραφικά εποπτικά προϊόντα τα οποία εκτίθενται, που η κατασκευή του ενσωματώνει μία αυθεντική και αδημοσίευτη ακόμα αρχαιολογική έρευνα πεδίου και πηγών, απολύτως τεκμηριωμένη χρονικά και χωρικά. Τα αποτελέσματα της έρευνας μετουσιώνονται σε χωρική πληροφορία προκειμένου να απεικονισθούν, αξιοποιώντας στο έπακρο την ψηφιακή τεχνολογία και, παράλληλα, δημιουργώντας πρωτότυπους θεματικούς συμβολισμούς.

2. Τα χωρικά στοιχεία από την αρχαιολογική έρευνα

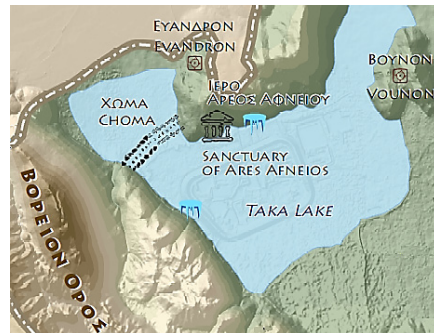
2.1 Οι Προϊστορικοί χρόνοι στην Τεγεάτιδα

Στην ανατολική Αρκαδία, στον χώρο, όπου κατά τους ιστορικούς χρόνους αναπτύχθηκε η ισχυρότερη πόλις της αρχαίας Αρκαδίας, οι απαρχές παρουσίας του ανθρώπου και ανάπτυξης πολιτισμού εντοπίζονται χρονικά στους νεολιθικούς χρόνους. Οι πρώτες ενδείξεις προέρχονται από τη θέση “Βουνό”, κοντά στα σημερινά Αγιωργίτικα, και χρονολογούνται στην Αρχαιότερη Νεολιθική περίοδο. Ο οικισμός αναπτύσσεται πλήρως κατά την Τελική Νεολιθική με πολύ σημαντικά ευρή-

ματα, τόσο ακίνητα – αρχιτεκτονικά, όσο και κινητά - κεραμική και ειδώλια¹. Από τούδε και στο εξής η ανθρώπινη παρουσία στο χώρο της μετέπειτα Τεγεάτιδος, θα είναι συνεχής και αδιάλειπτη².

Η σπουδαιότερη, χωρίς αμφιβολία θέση στην περιοχή από την Πρώιμη και Μέση Εποχή του Χαλκού έχει εντοπισθεί στον Άγιο Κωνσταντίνο, κοντά στο χωριό Στάδιο. Στη θέση εντοπίστηκαν σημαντικά οικιστικά κατάλοιπα, καθώς και κινητά ευρήματα χαρακτηριστικά των χρόνων αυτών. Φαίνεται, μάλιστα, πως ο οικισμός οργανώνεται γύρω από ένα κεντρικό κτίριο³.

Κατά την επόμενη περίοδο, την Ύστερη Εποχή του Χαλκού, τα μέχρι στιγμής αρχαιολογικά δεδομένα, όσον αφορά στον πυρήνα της μετέπειτα Τεγεάτιδος, δηλαδή το νότιο σήμερα τμήμα της πεδιάδας της Τρίπολης, δεν δικαιολογούν τις παραδόσεις, όπως αυτές έχουν αποτυπωθεί στο μύθο ή το έπος⁴. Στην Αρκαδία η Τεγέα πρωταγωνιστεί. Γίνεται η έδρα των βασιλέων της Αρκαδίας. Σε αυτήν εκτυλίσσεται το πρώτο μέρος της Τηλέφειας. Τεγεάτες ήρωες συμμετέχουν στην Αργοναυτική εκστρατεία και το κυνήγι του Καλυδωνίου κάπρου, στον Τρωικό πόλεμο και τον “αποικισμό” της Κύπρου. Είναι η δύναμη εκείνη που δύο φορές στέκεται εμπόδιο στους εισβολείς Ηρακλείδες. Μόνον η ύπαρξη του “Χώματος”, μεγάλου υδραυλικού έργου των μυκηναϊκών χρόνων στην περιοχή, προϋποθέτει την ύπαρξη κάποιου κέντρου εξουσίας⁵. Το κέντρο, ωστόσο, αυτό δεν έχει εντοπισθεί και τα λιγιστά, ακέραια σχεδόν, ευρήματα προέρχονται από ένα τάφο μυκηναϊκού νεκροταφείου στις όχθες του Σαρανταποτάμου⁶. Εντούτοις, σημαντική μυκηναϊκή παρουσία εντοπίζεται στις νότιες παρυφές της μετέπειτα πόλεως. Το μυκηναϊκό νεκροταφείο και κυρίως ο μεγάλων διαστάσεων θολωτός τάφος δυτικά

- 1 Petrakis 2002.
- 2 Howell 1970. Στο πλαίσιο της επανέκθεσης του Αρχαιολογικού Μουσείου Τεγέας, τα δεδομένα των ερευνών επιφανείας για πρώτη φορά γεωαναφέρθηκαν και το τελικό αποτέλεσμα, παρουσιάζεται μέσω γραφικής παράστασης στα εποπτικά του Μουσείου.
- 3 Howell 1970, 91. Καραπαναγιώτου 2012, 123. Τη θέση είχε πρώτος εντοπίσει ο Carl Blegen, όπως προκύπτει από τα ψηφιοποιημένα ημερολόγια των ανασκαφών της Αμερικανικής Σχολής Κλασικών Σπουδών Αθηνών, στη θέση “Βουνό” στα Αγιωργίτικα το 1928.
- 4 Συνοπτικά Μωραϊτης 1982, 36-42. Κλασικό παράδειγμα μη συμφωνίας των αρχαιολογικών δεδομένων και της επικής ή μυθικής παράδοσης είναι οι παραδόσεις οι σχετικές με τον “αποικισμό” της Κύπρου (Σαλαβούρα 2012, 107-109).
- 5 Πανσ. 8.44.5.1. Knauss 2002, 21-3.
- 6 Howell 1970, 94. Για τις διάσπαρτες προϊστορικές θέσεις στο τεγεατικό πεδίο του ίδιου, 88-94.

του λόφου της Ανάληψης, περί τα 4 χλμ. δυτικά του χωριού Βούρβουρα, μαρτυρεί την ανάπτυξη κάποιου κέντρου στην περιοχή. Ευρήματα, όπως ανακτορικοί πιθασμοί, κτένια από ελεφαντόδοντο ή τμήματα οδοντόφρακτου κέρατα πραγματικά εντυπωσιάζουν. Η χρήση του νεκροταφείου εκτείνεται σε μία ευρεία χρονική περίοδο, η οποία ξεκινά από τους ΜΕ ΙΙΙ και καταλήγει στους ΥΕ ΙΙΒ1 χρόνους, οπότε από την εξέταση των ευρημάτων προκύπτουν σχέσεις κυρίως με την Αργολίδα, αλλά και την Αττική και τη Βοιωτία⁷.

2.2. Οι Ιστορικοί Χρόνοι

2.2.1. Τα όρια της πόλεως

Το οροπέδιο της σημερινής Τρίπολης, το οποίο αποτελούσε το ανατολικό - νοτιοανατολικό τμήμα της Αρκαδίας, χωρίζεται από την παραφυάδα του Μαινάλου, Σκοπή, σε δύο τμήματα, το υψίπεδο της Μαντινείας ή *μαντινικόν πεδίον* στα βόρεια και το *τεγεατικόν* ή κατά το δελφικό χρησμό *καλόν πεδίον* στα νότια⁸. Στο νότιο αυτό τμήμα μέχρι τα τέλη του 7^{ου} αι. π.Χ. αναπτύχθηκε η σημαντικότερη και ισχυρότερη πολιτική ενότητα στον αρκαδικό χώρο, η Τεγέα.

Η αρχαία Τεγέα δεν περιοριζόταν, ωστόσο, στο νότιο τμήμα του σημερινού οροπέδιου της Τρίπολης. Ξεκινώντας από τα νοτιοανατολικά, τα όρια με τους Λακεδαιμονίους και τους Αργείους εντοπίζονται στην περιοχή των Φονεμένων, δυτικά του Αγίου Πέτρου. Στην περιοχή αυτή και πιο συγκεκριμένα στη θέση “Ζυγός” υφίστανται τα υπολείμματα των τεχνητών σωρών λίθων, που ταυτίζονται, βάσει και των αποτελεσμάτων των ανασκαφών, που διεξήγαγε στην περιοχή ο Κωνσταντίνος Ρωμαίος, με τους *Ερμάς λίθου* του Πausανία⁹. Οι τεχνητοί αυτοί λιθοσωροί αφενός μεν προσδιόριζαν τα όρια επικρατειών, αφετέρου δε αποτελούσαν ιερά αφιερωμένα στον *Ερμίν Ενόδιον*¹⁰.

7 Συνολικά, Kalogeropoulos 1998.

8 Ηρόδ.1.66.13. Με τον όρο *καλόν πεδίον* προσδιορίζεται το νότιο τμήμα της σημερινής πεδιάδας της Τρίπολης. Το βόρειο τμήμα αυτής ήλεγχε κατά την αρχαιότητα η Μαντινεία. Το σύνολο της επικράτειας της πόλεως της Τεγέας προσδιοριζόταν με το όνομα *Τεγέα* ή *Τεγεάτις*. Θουκ. 5.64.4 Ξεν. Ελλην. 6.5.15. Η Τεγέα, επίσης, αναφέρεται και ως *αφειδάντιος κλήρος* (Πaus. 8.8.4.1). Nielsen 2004, 530-3 (αρ. 297).

9 Πaus. 2.38.7.4. Ρωμαίος 1908, 391-3. Φάκλαρης 1990, 193-5.

10 Και οι τρεις όροι υπήρχαν κατά το 338 π.Χ., οπότε, ο Φίλιππος Β΄ επέβαλε νέο συνοριακό διακανονισμό στην περιοχή, αποδίδοντας στους Τεγεάτες τις *Καρνές* (υπό την κατοχή των Σπαρτιατών από τον 6ο π.Χ. αι.), ενδεχομένως και τη *Σκιρίτιδα* (προσαρτημένη στη *Λακωνική* από τον 8ο π.Χ. αι.), και στους Αργείους τη *Θυρεάτιδα* (την οποία είχαν απολέσει από τα μέσα του 6ου αι. π.Χ.), αποκαθιστώντας το φυσικό σύνορο, το οποίο φαίνεται πως ίσχυε και κατά την εποχή του Πausανία. Η Σκιρίτιδα θα επανέλθει στους Σπαρτιάτες κατά τον Κλεομενικό πόλεμο (228/7-222 π.Χ.), οι δε Ρωμαίοι θα επιβάλουν την επέκταση της Σπάρτης στην περιοχή. Βλ. και Παπαχατζής 1994, 305, σημ. 1. Πίκουλας 1987, 124. Φάκλαρης 1990, 195.

Στην ευρύτερη περιοχή των Φονεμένων εντοπίζονται και οι πηγές του Σαρανταποτάμου. Επρόκειτο για τον άνω ρου του Αλφειού, κατά την αντίληψη των αρχαίων¹¹, ο οποίος κατά περιόδους αποτελούσε το φυσικό όριο των επικρατειών της Τεγέας και της Σπάρτης¹². Ο Σαρανταπόταμος, ο *Αλφειός των αρχαίων*¹³, ξεκινώντας από τα *Σύμβολα* στις νοτιοανατολικές εσχατιές της Τεγεάτιδος, όπου ο αρχαίος τεγεατικός *δήμος των Φυλακέων*, κατέληγε στη λίμνη Τάκα και στις εκεί καταβόθρες. Κατά την αντίληψη των αρχαίων, εμφανιζόταν και πάλι στην Ασέα, στη θέση που είναι γνωστή ως “πηγές του Αλφειού” (σημ. Φραγκόβρυσο)¹⁴. Από εκεί συνέχιζε το ρού του προς το μεγαλοπολιτικό πεδίο, τη δυτική Αρκαδία και την Ηλεία. Το “Φραγκόβρυσο” συνιστά σημαντικό τοπόσημο. Εκεί Τεγεάτες και Λακεδαιμόνιοι, ίδρυσαν “Κοινή Στήλη”¹⁵.

Το νότιο σύνορο της Τεγεάτιδος, προς την πλευρά της Σκιρίτιδος, αποτελεί προβληματική υπόθεση, δεδομένων των συνοριακών μεταβολών στην περιοχή. Η Σκιρίτιδα προσαρτήθηκε στη Λακωνική ήδη από το 700 π.Χ. Συνοριακές μεταβολές στην περιοχή μαρτυρούνται, ωστόσο, κατά τους ελληνιστικούς και ρωμαϊκούς χρόνους¹⁶. Τα νότια κράσπεδα του τεγεατικού πεδίου, όπου και ο *δήμος των Μανθυρέων*, αποτελούσαν πάντοτε τμήμα της επικράτειας της πόλεως, ανεξαρτήτως συνοριακών διακανονισμών¹⁷.

Στα δυτικά το “Χώμα”, υδραυλικό έργο που εκτεινόταν από το (Γ)κράβαρη¹⁸ απο-

11 Μωραΐτης 1932, 28-33. Voyatzis 1990, 18-20.

12 Cartledge 2002², 6.

13 Πaus. 8.54. 2-3. Ρωμαίος 1957a, 70-1.

14 Curtius 1851, 249. Μωραΐτης 1932, 25 σημ.2 και 28-30. Voyatzis 1990, 18-20. Συνοπτικά αναφέρουμε ότι κατά την αρχαιότητα μόνο ο Γαράτης διέτρεχε την κοιλάδα του σημερινού Ξεριά-Σαρανταποτάμου. Ο Σαρανταπόταμος, ο *Αλφειός των αρχαίων* (Πaus. 8.54,2-3. Ρωμαίος ό.π.) ακολουθούσε διαφορετική πορεία προς τη λίμνη Τάκα για να χαθεί στις εκεί καταβόθρες. Σήμερα συμβάλλει στο Δολιανίτικο ποτάμι (αρχ. Γαράτης) στην περιοχή της Μαγούλας και από εκεί διατρέχει την κοιλάδα για να καταλήξει στη μία από τις τρεις καταβόθρες του Παρθενίου όρους. Για τις αλλαγές στη ροή των ποταμών στο πεδίο της Τεγέας βλ. Μωραΐτης 1932, 29-30.

15 Βλ. κατ. σημ. 17.

16 Cartledge 2002², 6 και ανωτ. σημ. 4.

17 Η συναγωγή από πληροφορία του Ξενοφώντος (Ξεν. Ελλην. 6.5.12.3. Πaus. 8.27.3.) ότι τα σύνορα Τεγέας και Σπάρτης στην περιοχή της Σκιρίτιδας βρίσκονταν κοντά στον Λιανού (αρχ. Ευταία ή Εύταια) δεν είναι σωστή. Εξίσου παρακινδυνευμένη είναι η άποψη πως η συνοριακή γραμμή συνεχιζόταν ακόμη νοτιότερα ως τις «πηγές του Αλφειού» στο σημερινό Κεφαλόβρυσο του Άι – Γιάννη, όπου υποτίθεται ότι είχε στηθεί η κοινή *ἐπ' Αλφειῶ* στήλη, μεταξύ των χωριών Ραφομάτη και Ανεμοδούρι (Πίκουλας 1989, 155-60), δεδομένης μάλιστα της ύπαρξης της Ασέας και της Ευταίας ή Ευταίας και των επικρατειών τους (χώρας) στο βορειοδυτικό και νοτιοανατολικό πέρασ του Ασεατικού πεδίου αντίστοιχα.

18 Γενικά, η τοπογραφία της περιοχής είναι προβληματική. Από την περιγραφή του Πausανία δεν αποκλείεται η ταύτιση του *Βορείου όρους* με το όρος Προφήτης Ηλίας στην Άνω Ασέα, στην

τελούσε σημαντικό τοπόσημο, τουλάχιστον κατά τα μέσα του 2^{ου} αι., όταν ο περιηγητής Πausανίας πέρασε από την Τεγεάτιδα¹⁹. Προσδιορίζεται ως το όριο των επικρατειών Μεγαλόπολης και Τεγέας. Ωστόσο, δεν πρέπει να διαφεύγει της προσοχής το μεθοριακό ιερό στη θέση “Βίγλα”, όπου το αρχαϊκό ιερό που ταυτίζεται όχι χωρίς αμφιβολίες με αυτό της Αθηνάς Σώτειρας και του Ποσειδώνα. Πρόκειται για ιερό εσχατιών, για μεθοριακό ιερό, στο σημείο όπου οι επικράτειες τριών πόλεων, της Τεγέας, της Ασέας και του Παλλαντίου συναντώνταν.

Για τα βόρεια όρια με την αρχαία Μαντινική ο Πausανίας παραδίδει²⁰:... *ἐς Τεγέαν ὁδὸς φέρει διὰ τῶν δρυῶν. Μαντινεῦσι δ’ ὄροι πρὸς Τεγεάτας εἰσὶν ὁ περιφερῆς ἐν τῇ λεωφόρῳ βωμός...* Στα βορειοανατολικά, το ὄρος Παρθένιον, συνιστούσε το πέρασ της Τεγεάτιδος. Στην περιοχή αυτή τα ὄρια της επικράτειας της αρκαδικῆς πόλεως επεκτείνονταν ἔως τα δυτικά του πεδίου των Υσιῶν (σημ. Αχλαδόκαμπος), όπου ἀπὸ τον Πausανία παραδίδεται ἡ ὑπαρξὴ ὄρου²¹. Το Παρθένιον χωρίζει τὴν κοιλιάδα του Ξερία – Σαρανταποτάμου ἀπὸ τὸ πεδίο του Αχλαδοκάμπου (αρχ. Υσιές - Αργολίδα²²) και του Ελαιοχωρίου (αρχαία Κυνουρία;). Κατὰ τὴν ἀρχαιότητα αποτελοῦσε φυσικὸ σχεδόν ὄριο μεταξύ Τεγεάτιδος, Αργολίδας και Κυνουρίας, τὴν ὁποία ἄλλοτε κατεῖχαν οἱ Αργεῖοι και ἄλλοτε οἱ Λακεδαιμόνιοι²³. Επιβλητικὸς τοῖχος, ὀρθότερα τείχος, τὸ ὁποῖο λειτουργοῦσε ὡς ὄρος στὴν περιοχή, εἶναι και ὁ “Αρμακάς”. Εκκινεῖ ἀπὸ τὴς νοτιοανατολικῆς ὑπώρειες του Παρθενίου – Ροῖνού,

κορυφῆ του ὁποῖου ὑπάρχει ἀρχαῖος ναὸς και ὄχι στὴ “Βίγλα”, ὅπου ὁ ἐκεῖ εὑρισκόμενος ναὸς προφανῶς δεν βρίσκεται στὴν *ἀκρα* βουνού. Σημειωτέον ὅτι ἀρματροχιές ἔχουν ἐντοπισθεῖ και λίγο δυτικότερα του Κανδάλου, ἐπὶ τῆς ὁδοῦ, που κατέληγε στο *Χώμα*. Το γεγονός καταδεικνύει ὅτι δεν ὑπῆρχε ἕνας και μοναδικὸς δρόμος που περνοῦσε μόνον ἀπὸ τὴ “Βίγλα”. Σε κάθε περίπτωση, αὐτὸς δεν κατέληγε στο *Χώμα*. Βλ. Holmberg 1944 και πρβλ. με Ρωμαῖος 1961, 160 κε., Παπαχατζῆς 1998, 382, σημ. 2 και 521-2.

19 Πaus. 8.44.5.1.

20 Πaus. 8.11.1.4-6.

21 Πaus. 8.54.7.6 ἢ ὄροι κατὰ τὴν κριτικὴ ἔκδοση του κειμένου, τὸ ὁποῖο πρέπει να εἶναι και τὸ ὀρθότερο, δεδομένου ὅτι ἡ συνοριακὴ γραμμὴ στὴν περιοχή δεν εἶναι δυνατό να προσδιορίζεται στο χώρο με ἕνα σημεῖο. Τέτοιος ὄρος εἶναι και ὁ “Αετόλιθος”, φυσικὸς βράχος, στὴς ἀνατολικῆς κλιτύς του Παρθενίου, στὴ θέση “Γραμμένο Λιθάρι” ἢ “Μπακάλη Ράχη” - ἡ θέση μας ὑπεδείχθη ἀπὸ τον κληρονομή, Λ. Αντωνάκο. Τα γράμματα παραπέμπουν στὴς λέξεις ὄρος ἢ ὄρος Τεγέας ἢ *Τεγεατῶν* και προφανῶς ἀναφέρονται σε συνοριακῆς διευθετήσεις στὴν περιοχή. Πολύ σημαντικὴ ὡς πρὸς αὐτὸ εἶναι ἡ ἐπιγραφή που ἔχει δημοσιευθεῖ ἀπὸ τον Volgraff 1914, 341 (πρβλ. με Plassart 1915, 122-4). Βλ. και Kolbe 1904, 364-78.

22 Πaus. 2.24.7. Curtius 1852, 367.

23 Cartledge 2002², 5-6, Φάκλαρης 1990, 33-9, ὅπου και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. Μέρος τῆς Θυρεατίδος φαίνεται πὼς εἶχε περιληφθεῖ στα ὄρια τῆς Αρκαδικῆς Ομοσπονδίας κατὰ τὸ δεύτερο τρίτο του 4ου π.Χ. αι. Βλ. Nielsen 1996, 94-5 και σημ. 22. Volgraff 1914, 341 και πρβλ. με Plassart 1915, 122-4. Επίσης, Prichett 1989, 88-9 και πρβλ. με Φάκλαρη 1990, 38 σημ. 92-3 και 193. Christien – Spyropoulos 1985, 464 σημ. 67.

και εκτείνεται προς ανατολάς επί ένα περίπου χλμ.²⁴. Γενικά, το Παρθένιον απετέλεσε κατεξοχήν ιερό για τους Τεγεάτες τόπο, καθώς και σημαντικό γεωγραφικό ορόσημο, πύλη προς και από την Τεγεάτιδα και εν γένει την Αρκαδία, διαχρονικό πέρασμα, γύρω και επί του οποίου αναπτύχθηκε ένα εκτεταμένο οδικό δίκτυο, το οποίο παρέμεινε σε χρήση στους αιώνες που ακολούθησαν.

2.2.2. Το Οδικό Δίκτυο

Όσον αφορά στο οδικό δίκτυο εν γένει στην Τεγεάτιδα, η πόλη, εκ της θέσεώς της, ήλεγχε σημαντικούς οδικούς άξονες, από την Αργολίδα προς τη δυτική και νότια Αρκαδία, τη Λακωνική ή τη Θυρεάτιδα στο βόρειο τμήμα της Κυνουρίας. Συγκεκριμένα, πρόκειται για τους εξής οδικούς άξονες:

➤ Αρχαία οδός Μαντινείας – Τεγέας

Σχετικά με το δρόμο Μαντινείας – Τεγέας ο Πausanias αναφέρει ότι ο δρόμος που ξεκινά από τη Μαντινεία οδηγεί στην Τεγέα διά του πελάγους του δρυών. Ο κυκλικός βωμός στη λεωφόρο αυτή αποτελεί όρο γης των Μαντινέων και των Τεγεατών²⁵. Μία ιδέα του δρόμου αυτού μας δίδει η ανακάλυψη αρχαίας οδού παρά το σημερινό Γκορτσούλι (αρχαία Πτόλις)²⁶.

➤ Αρχαία οδός Μεγαλόπολης – Τεγέας

Ο δρόμος από τη Μεγαλοπολίτιδα και την Ασέα προς την Τεγεάτιδα κατέληγε δια του Βορείου όρους (σημ. Γκράβαρης) και του Γκραβαρορρέματος στο Χώμα, άφηνε στα δεξιά του το Κρήσιον όρος (σημ. Κουκούερας) και κατευθυνόταν προς την αρχαία Τεγέα. Άλλη διακλάδωσή του διά του σημερινού χωριού Κάνδαλος θα οδηγούσε στην αρχαία Μανθυρέα, ακολουθώντας τις ανατολικές υπώρειες των υψωμάτων μεταξύ του Κανδάλου και της σημερινής Μανθυρέας. Και στις δύο περιπτώσεις οι αρχαίες οδοί δεν περνούσαν από το Μανθουρικό πεδίο, δεδομένου ότι κατά αρχαιότητα και για το μεγαλύτερο μέρος του χρόνου η λίμνη Τάκα πλημμύριζε²⁷.

➤ Αρχαία οδός Τεγέας Σπάρτης (διά της Σκιρίτιδος)

Ο αρχαίος αυτός δρόμος προς τη Σπάρτη φαίνεται πως ακολουθούσε το σημερινό εθνικό δρόμο, αλλά λίγο ανατολικότερα. Στην πορεία αυτού, ο Κ. Ρωμαίος ανέ-

24 Για το λειτουργικό προορισμό τέτοιων κατασκευών βλ. Στράβων 10.4.7. Φάκλαρης 1990, 207-216 και ειδικά 212.

25 Παπαχατζής 1998, 211-12 και σημ. 1.

26 Ο δρόμος ήρθε στο φως στο οικόπεδο Τζαμτζή, με υπεύθυνο της ανασκαφής τον αρχαιολόγο της Υπηρεσίας, Σ. Φριτζίλα.

27 Αναφορά του αρχαίου οδικού άξονα γίνεται από τον Pausanias (44.1.5-7). Το προϊστορικό υδραυλικό έργο ήταν εντεταγμένο στον οδικό αυτό άξονα.

σκαψε ιερό που ταύτισε με αυτό της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος²⁸.

➤ *Το οδικό σύστημα του Παρθενίου όρους*

Από πόλη στο βορειοανατολικό τμήμα των τειχών της αρχαίας Τεγέας ξεκινούσε κατά την αρχαιότητα η σπουδαία αμαξιτή λεωφόρος, με κατεύθυνση το Άργος. Η λεωφόρος αυτή πιθανότατα ήταν παράλληλη προς το ρου του Γαράτη, στην σημερινή πεδιάδα, που ορίζεται από τα πρόβουνα του Κτενιά στα βόρεια, τα υψώματα των Ριζών στα νότια και το όρος Παρθένιον στα ανατολικά. Ο Πανσανίας γράφει για τον αμαξιτό αυτό δρόμο ότι είναι αμαξιτός και κύρια οδική αρτηρία²⁹. Τμήμα του μπορεί να αναγνωριστεί στην αρχαία αμαξιτή οδό εντός της χαράδρας του Παρθενίου όρους (“πέραςμα Παρθένι”), η οποία κατέληγε στο πεδίο του Αχλαδοκάμπου (αρχ. Υσιαι) και από εκεί στο Άργος. Στο “πέραςμα Παρθένι” και μέχρι το εξωκκλήσι της Αγίας Παρθένας είναι ορατές αρματροχιές.

Διακλάδωση, ίσως, της λεωφόρου αυτής περιέτρεχε το ύψωμα του Μουχλίου, το οποίο αποτελεί την βόρεια απόληξη του Παρθενίου όρους. Ο δρόμος αυτός, ο λεγόμενος “Γύρος”, είχε επίσης κατεύθυνση προς την Αργολίδα³⁰.

Πέραν αυτών αξίζει να σημειωθεί ότι στις νότιες κλιτύς του Παρθενίου υπάρχει το ίχνος του καταστρώματος αρχαίου δρόμου, ο οποίος πρέπει να διέσχισε το πεδίο του σημερινού Ελαιοχωρίου με κατεύθυνση πάλι προς την Αργολίδα (Αχλαδοκάμπος, Ανδρίτσα, Λέρνα – Μύλοι,) ή και την βόρεια Κυνουρία (διά του όρους Ζάβιτσα)³¹. Στην περιοχή αυτή και μετά τον “Αρμακά” φαίνεται πως είχε αναπτυχθεί σημαντικό οδικό δίκτυο³². Τέλος, στις δυτικές υπώρειες του όρους και επ’ αυτού, λίγο πάνω από τις τρεις καταβόθρες εντοπίστηκε κατόπιν διενέργειας επιφανειακής έρευνας τμήμα αρχαίας οδού³³. Προφανώς συνέδεε, δια της θέσης “Άγιος Δέκα”, το νότιο οδικό προς τη Θυρέα άξονα με εκείνον που οδηγούσε προς τις Υσιές και το Άργος, διασχίζοντας το βουνό (“πέραςμα Παρθένι”)³⁴.

➤ *Αρχαία οδός Τεγέας – Θυρεάτιδος*

Αρματροχιές έχουν, επίσης, εντοπισθεί και στα νότια του Παρθενίου – Ροϊνού, οι

28 Σχετικά με την αρχαία οδό: Ρωμαίος 1952, 1-3, με το ιερό: Ρωμαίος 1912, 377-8.

29 Πανσ. 54.5.1-2. Τμήμα του δρόμου ήρθε στο φως κατά τις ανασκαφές στη θέση “Γούρνα” στο Γράλλο, κοντά στα Αγιωργίτικα. Αναλυτική αναφορά στα Χρονικά του ΑΔ 2010 (υπό έκδοση).

30 Βλ. πρ. σημ.

31 Φάκλαρης 1990, 214 και σημ. 3. Petronotis 2005, ό.π.

32 Φάκλαρης 1990, 209-16 και ειδικά 212.

33 Το κατάστρωμα αυτής της οδού εντοπίστηκε σε μικρής έκτασης επιφανειακή έρευνα στην περιοχή πάνω από τις καταβόθρες το 2007 από τον αρχαιολόγο Γ. Γρηγορακάκη.

34 Δυστυχώς, λόγω της βλάβησης που υπάρχει στην περιοχή, δεν έχει σταθεί ακόμη δυνατό να διαπιστωθεί με απόλυτη βεβαιότητα η σχέση της οδού αυτής με τη θέση “Άγιος Δέκα”.

οποίες σχετίζονται με την αρχαία οδό που οδηγούσε από την Τεγέα προς τη Θυρεάτιδα³⁵. Αρματροχιές και μία αρχαία λαξευτή απιόσχημη δεξαμενή³⁶ στην εν λόγω περιοχή, καταδεικνύουν ότι η πορεία της οδού αυτής θα βρισκόταν πολύ κοντά ή ακόμη και επί της σημερινής επαρχιακής οδού Τρίπολης – Άστρους, και θα ακολουθούσε πορεία παράλληλη με τον ρου του ποταμού Τάνου προς το πεδίο της Θυρέας.

⇒ Αρχαία οδός Τεγέας – Φονεμένων

Από την Τεγέα ξεκινούσε και άλλος δρόμος ο οποίος ακολουθώντας την διαδρομή Κούβλη – Δραγούνι – Παλιόχανο κατέληγε στους Φονεμένους, όπου οι *Ἐρμαῖ λίθου*³⁷. Από τους Φονεμένους διακλαδώσεις οδηγούσαν στη Σπάρτη, και την Κυνουρία. Διακλάδωση της οδού πριν από τους Φονεμένους οδηγούσε μέσω του χωριού Βούρβουρα στην Ανάλυση (αρχ. Καρυαί, Φυλάκη, Ίασος)³⁸.

2.2.3. Το Αμυντικό δίκτυο

Στα υψώματα που περιβάλλουν το τεγεατικό άστυ αναπτύσσεται ένα δίκτυο αρχαίων πύργων – φυλακείων. Πρόκειται για τα αρχαία φυλακεία στις θέσεις “Αγία Κυριακή” Κανδάλου, “Άγιος Παντελεήμων” Ριζών, “Αγία Παρασκευή” Μαγούλας, καθώς και το φυλακείο στη θέση “Μύτικας” Σκοπής³⁹. Πρόκειται για ορθογωνικής κάτοψης κτίρια, με ισχυρή λιθοδομή κατά το πολυγωνικό κυρίως σύστημα, τα οποία δημιουργούν ένα δίκτυο προστασίας γύρω από το τεγεατικό άστυ. Η χωροθέτησή τους είναι χαρακτηριστική, καθώς ελέγχουν βασικούς οδικούς άξονες και περάσματα τόσο προς την Αργολίδα και την Κυνουρία, όσο και προς την Ασεατική, τη Μαιναλία και την Μαντινική, προσδιορίζοντας σημειακά – και σε συνδυασμό και με άλλες οχυρώσεις ή κατασκευές, όπως για παράδειγμα, ο “Αρμακάς” ή το αρχαίο οχυρό στη θέση “Κακαβουλέρι” στα Βούρβουρα – όπου και ο αρχαίος τεγεατικός δήμος των Φυλακείων –ή άλλες κατασκευές στο “Μουχλί”⁴⁰ –πιθανότατα το κέντρο του τεγεατικού δήμου των Κορυθέων– τα εδάφη που ελέγχονταν από τον Δήμο των Τεγεατών.

35 Petronotis 2005, 193 & σημ. 35.

36 Pikoulas 1999, 286-7 & 392. Petronotis 2005, ό.π.

37 Βλ. ανωτ. σημ. 10.

38 Για τις ανασκαφές και στους δύο λόφους της Ανάλυσης βλ. και <http://www.archetai.gr/site/content.php?artid=281>, όπου και συγκεντρωμένη η σχετική βιβλιογραφία.

39 Πίκουλας 1995, 251 (φυλακείο Μύτικα Σκοπής) και 253 (φυλακείο Αγίας Παρασκευής Μαγούλας). Τα φυλακεία στον Άγιο Παντελεήμονα Ριζών και στην Αγία Κυριακή Κανδάλου εντοπίστηκαν από τον αρχαιολόγο Γ. Γρηγορακάκη το 2007 και θα δημοσιευθούν αναλυτικά.

40 Για τη θέση “Κακαβουλέρι” βλ. Ρωμαιοί 1957β, 10. Για τις οχυρώσεις στο ύψωμα του Μουχλιού βλ. Ραπτόπουλος (υπό έκδοση).

2.2.4. Τα ιερά της Τεγεάτιδος

Τα ιερά διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη γένεση, το σχηματισμό και την εξέλιξη της αρχαίας πόλεως. Η σημασία τους και μάλιστα η σημασία των περιφερειακών εξ αυτών αποτελεί πια κοινό τόπο στην έρευνα. Είναι τα σημεία εκείνα, όπου ο άνθρωπος συναντά το θείο, αλλά και οι χώροι όπου οι ανθρώπινες κοινότητες συναντώνται, διαμορφώνουν δεσμούς ενότητας και ταυτότητα συμφερόντων. Ως τέτοια, τα ιερά συνιστούν το πραγματικό πεδίο ανταγωνισμού, επιδεικτικού (μέσω των αναθημάτων) ή και ενόπλου ακόμη, μεταξύ των ισχυρών της εποχής, των αριστοκρατών. Με επίκεντρο αυτά ξεκινούν πόλεμοι. Επίσης, συνδέονται άρρηκτα με την έννοια της επικράτειας. Σε αυτά αποκαλύπτονται τα πλουσιότερα και πιο εντυπωσιακά αναθήματα, και αναπτύσσεται η μνημειακή αρχιτεκτονική και γλυπτική. Ένα από αυτά συνήθως ξεχωρίζει και εν είδει πυρήνα συνέχει τα επιμέρους σε ένα, την πόλιν, η οποία συνεχίζει να εξελίσσεται μέχρι και το τέλος της Αρχαιότητας⁴¹.

Η Τεγέα δεν αποτελεί βέβαια εξαίρεση του κανόνα. Με επίκεντρο το ιερό της Αλέας (μετέπειτα Αθηνάς Αλέας) η πόλις γεννιέται. Σημαντικό ρόλο, ωστόσο, στη γέννηση και εξέλιξή της θα διαδραματίσουν και τα περιφερειακά ιερά⁴²: Της Αρτέμιδος Κνακεάτιδος στο Μαυρίκι, της Αθηνάς Σώτειρας και Ποσειδώνος στη θέση “Βίγλα”, της Αρτέμιδος Λιμνάτιδος στη θέση “Ασπέλα”, νότια του χωριού Αλέα, καθώς και της Αρτέμιδος Αγροτέρας στη θέση “Γύρος – Ποταμιά”, κοντά στο Μουχλί. Όλα βρίσκονται στην ύπαιθρο χώρα της αρχαίας πόλεως και μάλιστα σε περιοχές “οριακές”, είτε στα όρια της καλλιεργήσιμης γης, του πολιτισμένου δηλαδή χώρου, με τον αδιαφοροποίητο, “άγριο” κόσμο των βουνών και των δασών, είτε στα όρια με την “ξένη” γη, οπότε διασυνδέονται με την έννοια της επικράτειας. Στα όρια, επίσης, μεταξύ άστεως και καλλιεργήσιμης γης βρίσκεται το ιερό των Θεσμοφόρων, Δήμητρος και Κόρης, κοντά στο χωριό του Αγίου Σώστη, το οποίο σχετίζεται με την ένταξη των γυναικών στην κοινότητα, ενώ και το ιερό το Άρεως Αφνειού στις άλλοτε όχθες της λίμνης Τάκας, σχετίζεται με πανάρχαια χθόνια λατρεία.

2.2.5. Οι Τεγεατικοί Δήμοι

Η τεγεάτιδα χώρα διαιρούνταν σε δήμους, οι οποίοι αποτελούσαν τόσο χωρικές, όσο και πολιτικές ενότητες. Η Τεγέα ως πόλη προέκυψε από τον συνοικισμό αυ-

41 Το ζήτημα αναλύεται στον Pollignac 2007. Για το ιερό της Αλέας βλ. ειδικότερα σσ. 47-8, 77,121.

42 Άρτεμις Κνακεάτις: Ρωμαίος 1952, 1-26. Østby 2005, 498. Αθηνά Σώτειρα και Ποσειδών: Ρωμαίος 1961, 114-63. Østby 2005, 499. Άρτεμις Λιμνάτις: Ρωμαίος 1912, 377-8. Άρτεμις Αγροτέρας: Καστριώτης 1899, 154. Κουρίνου 163-87. Ιερό Αγίου Σώστη: Ρωμαίος 1910, 274-5. Συνολική δημοσίευση του ιερού και των αναθημάτων από τις Λεβέντη – Καραπαναγιώτου (υπό έκδοση). Ιερό Άρεως Αφνειού: Πίκουλας 2002, 165-7. Επίσης, Γρηγορακάκης 2014, 77-9

τών των εννέα δήμων – κομών, όπως παραδίδει ο Στράβων. Τα ονόματα εκάστου των δήμων, που συνοικίσθηκαν στην αρχαία Τεγέα, παραδίδονται από τον περιηγητή Πausanία⁴³: *Γαρεάτες, Φυλακείς, Καρυάτες, Κορυθείς, Πωταχίδες ή Βωταχίδες, Οιάτες, Μανθουρείς, Ευχεθηθείς και Αφειδαντες*. Οι θέσεις των αρχαίων δήμων έχει προσδιορισθεί σε γενικές γραμμές⁴⁴:

- *Δήμος Καρυατών*: Εντοπίζεται πλησίον της σημερινής Αράχωβας. Το κέντρο του Δήμου τοποθετείται κατά μία άποψη επί του λόφου της Αναλήψεως.
- *Δήμος Οιατών*: Το Οίον ή Οιόν βρίσκεται κοντά στη σημερινή (Αρβανιτο)Κερασιά (ερειπιώνας Αγ. Ιωάννη).
- *Δήμος Φυλακέων*. Τοποθετείται στα νότια του δήμου των Γαρεατών. Εκτεινόταν στην περιοχή από τα Κούτρουφα μέχρι και τα Βούρβουρα. Ως κέντρα του δήμου έχουν προταθεί τόσο ο λόφος της Ανάληψης, όσο και το οχυρό στη θέση “Κακαβουλέρι-Τούρνος”.
- *Δήμος Μανθουρέων*. Τοποθετείται στα νότια της λίμνης Τάκας. Εκτείνεται από από τη Μανθουρέα μέχρι τον Κάνδαλο και τη λίμνη Τάκα.
- *Δήμος Γαρεατών*. Εκτεινόταν από τα άνω Δολιανά μέχρι και τη Βέρβαινα.
- *Δήμος Κορυθέων*. Τοποθετείται στο βορειοανατολικό τμήμα της αρχαίας Τεγεάτιδος. Ορίζεται από τα υψώματα των Ριζών στα νότια, το Παρθένιον όρος στα ανατολικά και το Αρτεμίσιο όρος στα βόρεια.
- *Δήμος Πωταχιδών*: Τοποθετείται στα δυτικά του δήμου Κορυθέων έως την Τρίπολη
- *Δήμος Ευχεθητών*: Τοποθετείται στα βορειοδυτικά του δήμου των Κορυθέων, περί το Νεοχώρι και το Ζευγολατειό στα ανατολικά της Τρίπολης.
- *Δήμος Αφειδάντων*. Κατελάμβανε την περιοχή μεταξύ Άκρας και Αγίου Σώστη.

2.2.6. Το Άστυ

Τα όρια της αρχαίας πόλεως, δεν έχουν ακόμη προσδιορισθεί από την έρευνα με ακρίβεια. Βασική συνεισφορά στην έρευνα αποτελεί η μελέτη του V. Berard⁴⁵. Το ενδιαφέρον του Berard, κατά το πρότυπο της έρευνάς του για την αρχαία Μαντίνεια, επικεντρώθηκε στον εντοπισμό της περιμέτρου του τείχους της πόλεως, κα-

43 Πaus. 8.45.1.2-7.

44 Παπαχατζής 1998, 387, σημ 3-9 και χάρτης 407.

45 Berard 1892.

θός και στη χρονολόγησή του. Σύμφωνα με τα πορίσματα των ερευνών αυτών, η περίμετρος του τείχους είχε ακανόνιστο ελλειπτικό σχήμα, όπως και της Μαντινείας, το δε ιερό της Αθηνάς Αλέας ήταν εντός των τειχών. Ωστόσο, ύστερα από τις έρευνες του Νορβηγικού Ινστιτούτου στην περιοχή φαίνεται πως αρχικά ο χώρος του ιερού δεν περιλαμβανόταν στην εντός των τειχών πόλη⁴⁶.

46 Ødegård 2005, 209-24. Ødegård – Καραπαναγιώτου 2012, 278-80.

Η Αγορά της πόλεως, τοποθετείται με βεβαιότητα στην Παλαιά Επισκοπή, 1,5 χλμ βόρεια του ιερού της Αλέας Αθηνάς, πλησίον του αρχαίου θεάτρου, του οποίου το επιβλητικό ανάλημμα, που χρονολογείται στους ελληνοιστικούς χρόνους, είναι ορατό αμέσως στα ανατολικά του μεσοβυζαντινού ιερού ναού⁴⁷.

Με κέντρο, λοιπόν, την σημερινή Παλαιά Επισκοπή, στην περιοχή της οποίας, κοντά στο θέατρο, εντοπίζεται η αρχαία Αγορά και το Γυμνάσιον, η πόλη επεκτεινόταν βορείως προς τα υψώματα της Άκρας και του Αγίου Σώστη και στα ανατολικά μέχρι το Στάδιον. Να σημειωθεί ότι πύργος της βόρειας και δυτικής πλευράς της οχύρωσης έχουν αντίστοιχα κατά το παρελθόν ανασκαφεί. Η περίμετρος του τείχους υπολογίζεται στα 5,5 χιλιόμετρα.

Αντί συμπερασμάτων

Η απουσία τεχνικών αναλύσεων για την κατασκευή του χάρτη της Τεγεάτιδος χώρας λείπει από την εργασία αυτή εσκεμμένα, καθώς πιστεύουμε πως αυτή ακριβώς η απουσία είναι ο λόγος του ταξιδιού του αναγνώστη της. Το ταξίδι αυτό λοιπόν κλείνει, με μία τελική ματιά στην οριστική σύνθεση του χάρτη της Τεγεάτιδος, που αν και αδικείται από τις εδώ διαστάσεις του, δεν παύει εν τούτοις, να τεκμηριώνει τη διαχρονικότητα της αρχαιολογικής πληροφορίας που περιγράφηκε.

Άλλωστε, ποτέ δεν είναι αργά για μία επίσκεψη στο μικρό αλλά φιλόξενο μουσείο όπου εκτίθεται.

Βιβλιογραφία

- Berard, V., 1892. *Tégée et la Tégéatide*. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 16: 529-49.
- Cartledge, P., 2002. *Sparta and Laconia: A Regional History, 1300-362 BC*. Routledge, pp. 303.
- Christien, J. - Spyropoulos, Th., 1985. *Eua et la Thyréatide - Topographie et histoire*. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 109, 1: 455 – 66.
- Curtius, E. 1851. *Peloponnesos. Eine historisch geographische Beschreibung der Halbinsel. Band I. Gotha*.
- Curtius, E., 1852. *Peloponnesos. Eine historisch geographische Beschreibung der Halbinsel. Band II. Gotha*.
- Holmberg, E.J. 1944. *The Swedish Excavations at Asea in Arcadia*. Lund, pp.192.
- Howell, R.A., 1970. *Survey of Eastern Arcadia in Prehistory*. *Annual of the British School at Athens* 1970: 79-127.
- Kalogeropoulos, K., 1998. *Die frühmykenischen Grabfunde von Analipsis (Südöstliches Arkadien). Mit einem Beitrag zu den palatialen Amphoren des griechischen Festlan-*

47 Vallois 1926, 135-73.

- des. Bibliothek der Archäologischen Gesellschaft zu Athen 175, S. 227.
- Knauss, J., 2002. *Υστεροελλαδικά υδραυλικά έργα. Έρευνες για την υποδομή υδραυλικών έργων διαχείρισης υδάτων κατά τη μυκηναϊκή εποχή. Σύλλογος για τη Μελέτη και Διάδοση της Ελληνικής Ιστορίας*. Weilheim/Obb. Deutschland, σσ. 156.
- Nielsen, Th.H., 2004. *Tegea*. In: M.H. Hansen, Th.H.Nielsen eds, *An Inventory of Archaic and Classical Poleis*. Oxford University Press, pp. 530-3.
- Ødegård, K., 2005. *The Topography of Ancient Tegea: New Discoveries and Old Problems*. In: E. Østby ed., *Ancient Arcadia: Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia*, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002. *Papers of the Norwegian Institute at Athens* 8: 209-24
- Ødegård, K. – Καραπαναγιώτου Α.Β., 2012. *Τεγέα και Τεγεατική*. Αρχαιολογία. Πελοπόννησος. Εκδοτικός Οίκος Μέλισσα: 278-80.
- Østby, E., 2005. *Archaic Temple Architecture in Arcadia*. In: E. Østby ed., *Ancient Arcadia: Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia*, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002. *Papers of the Norwegian Institute at Athens* 8: 493-506.
- Petrakis, S.L. 2002. *Aiyoriytika: A Neolithic Settlement in Eastern Arcadia, Greece*. Prehistory Monographs 3. The Institute of Aegean Prehistory Academic Press, pp.92.
- Petronotis, A., 2005, *Η τα μάλιστα λεωφόρος (Pausanias 8.54.5) in Arcadia*. *Ancient Arcadia*, Papers from the Third International Seminar on Ancient Arcadia, held at the Norwegian Institute at Athens, 7-10 May 2002. Athens: 185-94.
- Pikoulas, Y., 1999. *The Road Network of Ancient Arcadia*. *Defining Ancient Arcadia*. Acts of the Copenhagen Polis Centre, τ.6, edited by T. H. Nielsen – J. Roy. Copenhagen: 259-60.
- Plassart, A., 1915. *Orchomène d'Arcadie. Fouilles de 1913. Inscriptions, II, (Addendum: Sur Une Inscription d' Argos)*. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 39: 53-127 (122-4)
- Polignac, F., 2007. *Η Γέννηση της Αρχαίας Ελληνικής Πόλης*. Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Pritchett, W.K., 1989. *The Tegea – Hysiai Roads*. *Studies in Ancient Greek Topography* p.IV (Passes). University of California Publications in Ancient Studies, v.33. University of California Press: 88-9.
- Vallois, R., 1926. *Le Théâtre de Tégée*. *Bulletin de Correspondance Hellenique* 50-1: 135-73.
- Vollgraff, G., 1914. *Novae Inscriptiones Argivae*. *Mnemosyne* 42: 341.
- Voyatzis, M., 1990. *The Early Sanctuary of Athena Alea at Tegea and other Archaic Sanctuaries in Arcadia*. Göteborg: P. Åström, pp.318.
- Γρηγορακάκης, Γ. 2014. *Η Ιστορική και Αρχαιολογική Έρευνα στην Πελοπόννησο, όπως προκύπτει από τα αρχεία των Γ.Α.Κ. Νομών Πελοποννήσου και αρχεία άλλων φορέων*. Τρίπολη, διήμερο Παρασκευής 4-5/10/2014. Αρχαιολογικό Ινστιτούτο Πελοποννησιακών Σπουδών: Η Αρχαιολογία στην Πελοπόννησο 2. Τρίπολη: 71-87.
- Καραπαναγιώτου, Άν.-Βασ., 2012. *Αρκαδία. Στάδιο. Λόφος Αγίου Κωνσταντίνου*. 2000-2010. Από το Ανασκαφικό Έργο των Εφορειών Αρχαιοτήτων. Αθήνα: 123-4.
- Καστριώτης, Π. *Σκαφινιά έρευναι εν Αρκαδία*. Αρχαιολογικών Δελτίων 1899: 154-5.

- Κουρίνου, Ελ. 2008. *Old Sins have long Shadows. Παλαιές Ιστορίες για ένα Ιερό στα Αγιωργήτικα. Ιστορίες για την Αρχαία Αρκαδία*. Πρακτικά / Proceedings of the international Symposium in honour of James Roy, Στεμνίτσα: 163-87.
- Λεβέντη, Ιφ. – Καραπαναγιώτου Αν.-Βασ., (υπό έκδοση). *Τα Πήλινα Ειδώλια από το ιερό της Δήμητρας και της Κόρης στον Άγιο Σώστη Τεγέας*. Διεθνές Συνέδριο «Το Αρχαιολογικό Έργο στην Πελοπόννησο», Τρίπολη 7 – 11 Νοεμβρίου 2012.
- Μωραΐτης, Ν.Δ., 1932. *Ιστορία της Τεγέας από των Αρχαιοτάτων Χρόνων μέχρι των καθ' ημάς*. Αθήνα, σσ. 868.
- Παπαχατζής, Ν.Δ. 1994. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Κορινθιακά – Λακωνικά*. τ. 2. Εκδοτική Αθηνών – Αθήνα, σσ. 574.
- Παπαχατζής, Ν.Δ., 1998. *Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις. Αχαϊκά – Αρκαδικά*. Αθήνα, σσ. 550.
- Πίκουλας, Γ.Α., 1987. *Συμβολή στην Τοπογραφία της Σκιρίτιδος*. HOROS 5: 121-48.
- Πίκουλας, Γ.Α., 1989. *Η επ' Αλφειώ Κοινή Στήλη (Αριστ. Fr. 592)*. Πρακτικά του β' Τοπικού Συνεδρίου Ηλειακών Σπουδών (Αμαλίας 13-15 Νοεμβρίου 1987). 0 Αθήναι: 156-6.
- Πίκουλας, Γ.Α., 1995. *Οδικό δίκτυο και άμυνα. Από την Κόρινθο στο Άργος και την Αρκαδία*. HOROS, Η μεγάλη βιβλιοθήκη, σσ. 452.
- Πίκουλας, Γ.Α., 2002. *Συμβολή στην Τεγεατικήν τοπογραφία*. Αρκαδία. Συλλογή Μελετών. HOROS: 163-79.
- Ραπτόπουλος, Σ., (υπό έκδοση). *Τειχίσεις Κλασικών – Υστερων Ελληνιστικών Χρόνων στο Μουχλί Αρκαδίας*. Δ' Τοπικό Αρχαιολογικό Συνέδριο. Πρακτικά. Τρίπολη – Νοέμβριος 2013.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1908. *Οι Μεθόριοι Λακωνικοί Ερμαί*. Αθηνά 20: 383-402.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1910. *Γενική έκθεσις περί των εν Τεγέα Ανασκαφών*. Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας: 274-6.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1912. *Τεγεατικάί Επιγραφαί*. Bulletin de Correspondance Hellenique 36: 353- 86.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1952. *Τεγεατικόν ιερόν Αρτέμιδος Κνακεάτιδος*. Αρχαιολογική Εφημερίς 1952: 1-31.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1957α. *Ιασος – Ιασαία*. Ελληνικά 15 (τιμητικός τόμος Σ.Β. Κουγέα). Θεσσαλονίκη: 65-75.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1957β. *Τοπογραφικά της Φραγκοκρατίας*. Πελοποννησιακά Β. Αθήναι: 1-26.
- Ρωμαίος, Κ.Α., 1961. *Ιερόν Αθηνᾶς Σωτήρας και Ποσειδῶνος κατά την Αρκαδικήν Ἀσέαν*. Αρχαιολογική Εφημερίς: 114-63.
- Σαλαβούρα, Ελ., 2012. *Χάλκινο γυναικείο ειδώλιο από το ιερό της Αθηνᾶς Αλέας στην Τεγέα: Νέα θεώρηση ενός παλαιού ευρήματος*. Αρχαιολογικόν Δελτίον, Τ. 58-64 (2003-2009). Μέρος Α – Μελέτες. Αθήνα: 101-122.
- Φάκλαρης, Π. 1990. *Αρχαία Κυνουρία. Ανθρώπινη Δραστηριότητα και Περιβάλλον*. Αθήνα, σσ. 251.